

UNA VISIÓ GEOGRÀFICA DE LES TERRES DE PONENT A TRAVÉS DE LA TOPONÍMIA

JOAN TORT I DONADA

PRELIMINAR

El propòsit essencial de la nostra intervenció és donar una visió de síntesi de la geografia de les terres de Ponent, prenent els noms de lloc com a fil conductor. Una visió que serà necessàriament personal, atès que es fonamenta en una selecció de noms i d'imatges que ens han semblat representatius, sobretot de cara a posar en relleu la diversitat territorial de l'àmbit proposat.¹ En qualsevol cas, hem d'assenyalar que el nostre marc de referència és allò que tradicionalment s'ha conegut com a *occident català*, és a dir, la part del país que el cronista Muntaner va identificar genèricament com la «terra ferma», i que a les darreres dècades ha estat conegut de forma progressiva com les terres de Ponent. Val a dir que, des del punt de vista geogràfic, és un àmbit que s'identifica molt sovint amb el nom de «regió de Lleida», atès que té aquesta ciutat com a capital regional, o sigui, punt de referència central.

També cal puntualitzar que és un àmbit que, en sentit fisiogràfic, coincideix d'una forma bastant aproximada amb la conca del riu Segre, inclosos tots els seus afluents. Tan sols alguns sectors de la perifèria de la conca han fluctuat, històricament, al nivell del «comportament regional»: sobretot, la capçalera del Segre (Cerdanya) i el sector oriental del Solsonès (comarca partionera a nivell

1. A la versió original, aquest text era presentat amb una fotografia per a cadascun dels trenta-cinc topònims amb què fonamentàvem la nostra «visió geogràfica de les terres de Ponent». Atès que en la versió impresa figura només el text escrit, hem procurat, en referir-nos a aquests topònims, fer un cert èmfasi en els aspectes descriptius.

hidrogràfic); per contra, l'Aran, tot i ser un territori que mira a l'Atlàntic, ha tingut també Lleida com a punt de referència regional. En un sentit similar, incloem dins la regió ponentina el sector més baix de la vall del Cinca (rodalia de Fraga), atesos els vincles funcionals d'aquestes terres amb la capital.

A PROPÒSIT DE LA RELACIÓ ENTRE TOPONÍMIA I GEOGRAFIA

Partim de la base que la geografia pot proporcionar una perspectiva útil en la interpretació del «contingut semàntic» del territori. Una perspectiva que nosaltres situaríem a mig camí entre l'*etimologia* i l'*etiologia* del topònim; entenent *etimologia* com l'arrel remota del nom i *etiologia* com l'estudi de les causes a les quals respon el naixement d'un nom determinat. Citarem a Coromines: «Sovint l'aspecte del lloc ens guiarà vers el significat».² En definitiva: no es tracta tan sols de considerar el territori com un «simple context» dels topònims, sinó d'observar la fesomia i les seves característiques amb la màxima atenció, a fi d'interpretar el sentit originari dels noms amb tota la rectitud possible.

En una recerca recent, centrada en la toponímia del Baix Camp,³ hem desenvolupat amb una certa amplitud les consideracions anteriors, i les hem elaborat en forma de principi. Parlem, concretament, del *principi de significativitat territorial*, i amb la seva formulació proposem un criteri metodològic per a posar en relació «noms» i «significats territorials». El seu enunciat, resumidament, és el següent: «En condicions homogènies d'espai i de temps, els noms de lloc d'un determinat territori tendeixen a reflectir les condicions geogràfiques més significatives d'aquest territori». A manera d'exemple, i sense deixar l'àmbit del Baix Camp, el principi de significativitat territorial ens permet assenyalar que no és per casualitat que l'etimologia de Reus apunti a «cruïlla de camins», ja que, des del punt de vista geogràfic, el paper de Reus com a ciutat s'explica, en bona part, per la seva ubicació central respecte a la xarxa de camins (històrics i actuals) del sud de Catalunya.

Ens trobem, en qualsevol cas, davant un principi no «exclusiu», ja que concorre amb altres principis i esquemes explicatius, i que pot ser útil al lingüista per a confirmar hipòtesis etimològiques o per a proposar-ne de noves.

2. Coromines: *ETC*, I, pàg. 18.

3. Joan Tort: *Els noms de lloc i el territori. Una interpretació geogràfica de la toponímia del Baix Camp (Tarragona)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1999.

ELS TOPÒNIMS CONSIDERATS. NOTES BÀSIQUES

Hem treballat sobre un total de trenta-cinc topònims, que hem representat al mapa adjunt. Als efectes de l'anàlisi, els hem estructurat temàticament, d'acord amb l'àmbit de significació al qual fan referència: a) *noms relatius al poblament*, b) *noms relacionats, directament o indirectament, amb la hidrografia*, i c) *noms al·lusius a la topografia o a grans unitats orogràfiques o paisagístiques*. Cada topònim és objecte d'una consideració específica, i hem fet un èmfasi particular en els aspectes descriptius, atès que el text, en la versió inicial, anava acompanyat d'imatges i permetia una aproximació més sintètica.

Noms relatius al poblament

SARROQUETA (terme municipal del Pont de Suert, l'Alta Ribagorça). Petit nucli situat al marge esquerre de la Noguera Ribagorçana, sota un estrat de roca disposat verticalment. En aquest sentit, la singular fesomia física del poble fa pensar que el sentit originari del topònim (derivat d'IPSA ROCA)⁴ és ben transparent. Quant a la forma diminutiva, cal tenir present la proximitat de Sarroqueta a Sarroca (de Bellera), poble situat uns 15 km al SE del primer, i força més important (tant en sentit demogràfic com a nivell històric).

SAPEIRA (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Nucli de població i cap de l'antic municipi del mateix nom, emplaçat a la carena d'un serrat rocós d'uns 6 quilòmetres de longitud i orientat d'est a oest, des de la roca de Turmeda fins a la Noguera Ribagorçana. Com en el cas de Sarroqueta, la particular ubicació del poble permet interpretar que el topònim fa referència al substrat de roca viva («IPSA PETRA»)⁵ sobre el qual està assentat.

GURP (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Nucli de població i cap de l'antic municipi del mateix nom, ubicat a la base d'un conjunt de cingles força verticals situats al vessant oriental de les muntanyes de Lleràs (divisió hidrogràfica entre la Noguera Pallaresa i la Noguera Ribagorçana). Aquests

4. Hem deduït l'etimologia per analogia dels nombrosos casos paral·lels que cita Coromines a l'article *roca*, *OnoCat*, VI, pàgs. 410-414.

5. Coromines: *OnoCat*, VII, pàg. 159.

cingles, que donen a l'entorn del poble una escenografia molt muntanyenca, estan formats per conglomerats i calcàries i en alguns sectors prenen una coloració entre ocre i vermellosa. A criteri nostre, des de la perspectiva de la «significativitat territorial» hi ha prou base com per considerar fonamentats els arguments etimològics de Coromines, que vincula el topònim al basc GORRI i l'interpreta, aproximadament, com «sota el tossal vermellós».⁶

LA BASTIDA DE BELLERA (terme municipal de Sarroca de Bellera, el Pallars Jussà). Antic nucli, avui deshabitat i en ruïnes, situat a mig vessant de muntanya, en una de les valletes laterals de la conca del Flamicell. Tot i la descaracterització del poble, després de dècades d'abandó, encara és possible observar, a la seva estructura de conjunt, una disposició pròpia d'un «nucli tancat», d'arrel probablement defensiva. El cas és que, en relació amb el terme *bastida*, aplicat a un nucli de població, els tractadistes coincideixen a parlar d'una construcció relacionada amb la defensa del lloc.⁷

COLL DE NARGÓ (l'Alt Urgell). Com hem fet en el topònim anterior (la Bastida de Bellera), centrarem l'atenció en el primer mot del topònim; és a dir, la paraula *coll*, que té un significat específicament geogràfic. Coromines, al *DECat*, explica els dos sentits bàsics que té el terme: «pas elevat entre muntanyes més altes» (del llatí (COLLUM) o bé «pujol o turó baix» (del llatí COLLIS).⁸ A criteri nostre, l'escàs coneixement que hi ha d'aquesta darrera accepció permet entendre el desconcert que en ocasions el nom de Coll de Nargó ha suscitat a l'observador; el cert és que el poble, en estar situat arran mateix del Segre i prop d'un dels congostos més destacables d'aquest riu, no dóna precisament la sensació d'estar «en un pas elevat entre muntanyes». Per part nostra, considerem que un reconeixement detallat de la geografia urbana del poble dóna una possible explicació al cas. Perquè, sobre el terreny mateix, és fàcilment perceptible que la part més antiga del nucli se situa sobre un petit turó —tanmateix, força prominent— que es dreça sobre la riba dreta del Segre. Això ens permet argumentar la possibilitat que estem davant la segona accepció de *coll*. A favor d'aquesta interpretació hi hauria, també, una circumstància afegida: l'ús del genèric *coll*, amb aquest mateix sentit, dins els dominis prepirinencs (per exemple,

6. Coromines: *OnoCat*, IV, pàgs. 413-414.

7. Vegeu, al respecte, Coromines: *DECat*, I, pàg. 721; *OnoCat*, II, pàg. 376 i Alcover-Moll, *DCVB*, II, pàg. 355-356.

8. Coromines: *DECat*, II, pàg. 821-827.

no gaire lluny de Coll de Nargó hem localitzat el *coll de Serreïnes*, aplicat a una muntanya situada al sud-oest de la serra del Cadí.⁹

EL PONT DE SUERT (l'Alta Ribagorça). La Noguera Ribagorçana és, en dues terceres parts del seu recorregut, un curs fluvial extraordinàriament fragmentat. No és estrany, en aquest context, que els indrets on era possible construir-hi *ponts* tinguessin un gran valor estratègic. Al llarg de la història, la població del Pont de Suert apareix com un dels exemples més evidents en aquest sentit: el nom del nucli originari, Suert, prové segons Coromines del basc *zubiri*, que es pot interpretar com «el poble del pont».¹⁰ El cas és que, amb els segles, es perd la noció del significat del topònim però persisteix la funció estratègica del lloc, fins al punt de formar-se, sobre la base de l'anterior, un topònim nou; un topònim que inclou, un cop més, el mot «pont»: el Pont de Suert. Tot plegat, des del punt de vista de la geografia, no és gens estrany: estem parlant d'una població situada al mateix cor de l'Alta Ribagorça, prop de la confluència de quatre cursos fluvials significatius (Valira de Castanesa, Noguera de Tor, riu de Viu i Noguera Ribagorçana). I arran mateix, també, d'una frontera històrica persistent: els antics comtats de Pallars i de Ribagorça —que vol dir, en temps més moderns, la frontera entre Catalunya i Aragó.

EL PONT D'ORRIT (terme municipal de Tremp, el Pallars Jussà). Vint quilòmetres al sud del Pont de Suert, seguint la Noguera Ribagorçana, hi ha un cas paral·lel al d'aquesta darrera població: el petit veïnat del Pont d'Orrit, arran de riu, al costat d'un pont d'origen medieval. I amb el poble antic, deshabitat, dalt d'un turó. Aquest poble antic, Orrit, repetidament esmentat a la documentació medieval, tingué, segons Coromines, una gran significació històrica. El seu nom, segons aquest autor, és també d'origen basc i al·lusiu a la idea d'«indret llunyà».¹¹

EL PONT DE MONTANYANA (la Baixa Ribagorça). Nucli situat uns vint quilòmetres aigües avall del Pont d'Orrit, i que completa la trilogia de nuclis amb noms formats sobre l'arrel «pont» de la vall de la Noguera Ribagorçana.

9. Caldria, consegüentment, desplaçar cap al nord el límit septentrional de l'ú del terme *coll* (com a «pujol o turó baix»), que Coromines situa a la serra de Rubió, al nord de la Conca d'Òdena (*DECat*, II, pàg. 825).

10. Coromines: *ETC*, I, pàg. 204.

11. Coromines: *ETC*, I, pàg. 209.

Aquí, el nucli originari (Montanyana, nom de probable formació antroponímica) és a la vora dreta del riu, en un replec de la vall, uns tres quilòmetres a l'oest. Com en els dos casos anteriors, ens trobem davant un topònim que explicita una funció específica del lloc («pont») i que il·lustra sobre les dificultats de comunicació inherents, al llarg de la història, a aquest curs fluvial.

ALFARRÀS (el Segrià). Poble de la vall baixa de la Noguera Ribagorçana, a la zona regada del Segrià, al límit septentrional del territori conegut com el Pla de Lleida. El seu terme és travessat per nombrosos canals i sèquies, entre els quals cal destacar el canal de Pinyana, d'antiguitat secular, que ha permès el desenvolupament d'una horta molt ufana i productiva, i dedicada al fruïter. El caràcter immemorial dels regs i de l'horta, i la significació territorial de l'activitat agrària són, doncs, motius que abonen, des de la perspectiva de la geografia, la versemblança de l'etimologia que Coromines ha proposat per a Alfarràs: «el lloc de la collita valuosa», d'acord amb l'arrel aràbiga *ḥrṣ*.¹²

Noms relacionats directament o indirectament amb la hidrografia

SEGRE. Veritable «espina dorsal» de les terres de Ponent, el riu Segre té una significació geogràfica molt rellevant al nivell del conjunt de les terres catalanes. En un sentit quantitatiu, d'una banda, perquè els seus gairebé 300 quilòmetres el converteixen en el riu més llarg de Catalunya. I en sentit qualitatiu, d'altra part, perquè ressegueix àmbits paisatgísticament molt contrastats, des de l'alta muntanya pirinenca fins als ambients semiàrids, gairebé esteparis, del seu trajecte final. Per tot això, atesa la gran pluralitat de «significats territorials» que té el conjunt del seu recorregut, ens ha semblat oportú considerar cinc llocs concrets relacionats amb el riu: el Pla de la Seu, el Forat d'Organyà, Mequinensa, el Tossal i el Pla de Llenguaxeta.

PLA DE LA SEU (D'URGELL). Primer eixamplament important de la vall del Segre, un cop el riu ha deixat enrere la Cerdanya. El Pla de la Seu és un punt clau de la geografia pirinenca, en la mesura que és punt de confluència de rius (Segre i Valira) i de camins seculars: Pallars, Andorra, Cerdanya, Berguedà, Solsonès, terres baixes del Segre. En aquest marc concret, no ha d'estranyar que

12. Coromines: *OnoCat*, II, pàg. 125.

durant els segles medievals sorgissin aquí un comtat i un bisbat potents, i que el seu centre natural fos la ciutat de la Seu, situada al bell mig del pla. En qualsevol cas, la importància de l'antic comtat és palesa en el fet d'haver estès el topònim *Urgell*—inicialment circumscrit a l'àmbit pirinenc, i referit a un «lloc d'aigua abundosa»¹³ per un sector molt extens d'allò que avui anomenem les Terres de Ponent.¹⁴

FORAT D'ORGANYÀ. El genèric *forat* és un terme geogràfic d'abast local equivalent a «congest», força estès per les terres prepiriniques, sobretot les occidentals. El Forat d'Organyà és, dins el curs del Segre, un dels més importants. Des del punt de vista geogràfic, particularment, és representatiu d'un tipus de paisatge força habitual a les terres més muntanyenques del Segre: l'alternança, dins una mateixa vall fluvial, de sectors molt estrets i acongestats i de breus eixamplaments que han permès l'assentament de petits nuclis (Organyà, Coll de Nargó, Oliana).

MEQUINENSA. Esmentem aquest topònim no pas per una raó etimològica,¹⁵ sinó pel fet d'evocar un àmbit paisagístic prou diferenciat dins les terres de Ponent. De Lleida cap al sud, el Segre discorre a través dels sediments que conformen la part més baixa de la depressió de l'Ebre. Són terres planeres i molt allunyades del mar, de manera que el clima hi és marcadament continental. Uns i altres confereixen al paisatge un caire d'aridesa, desconegut a la resta de la geografia catalana. El tram comprès entre la Granja d'Escarp i Mequinensa és, probablement, de tota la vall del Segre, el sector on és més evident aquest singular tipus paisagístic, que té una continuïtat remarcable vers l'interior d'Aragó.

EL TOSSAL. Un altre indret molt significatiu de la vall del Segre, sobretot pel que fa al seu sector mitjà, és l'indret del Tossal, uns quatre quilòmetres a l'oest de la vila de Ponts. Aquí hi té inici l'obra hidràulica més rellevant de tota la vall, i la que ha tingut una transcendència socioeconòmica més gran. Fem referència al canal d'Urgell, que a partir del 1860 va permetre la conversió al

13. Coromines: *ETC*, I, pàg. 89.

14. Només cal veure, com a exemples d'un gran abast territorial, els noms actuals de tres comarques: l'Alt Urgell, l'Urgell, el Pla d'Urgell; i denominacions que han tingut un cert arrelament, com ara el Baix Urgell o l'Urgell Mitjà.

15. D'acord amb les dades de Coromines, sembla probable que el nom de Mequinensa sigui de filiació bereber, i que tingui un origen antroponímic (*ETC*, II: 106-107).

regadiu d'una bona part dels secans que conformen el sector central de la conca hidrogràfica del Segre. Una obra que, en qualsevol cas, ha esdevingut un referent simbòlic de les terres de l'occident de Catalunya. Sobretot, perquè va fer possible allò que s'ha conegut com «el miracle de l'aigua», la transformació d'unes terres eixutes i de rendiments magres en un verger inacabable. Dit d'una altra manera: en la plana agrícola més important del Principat.

PLA DE LLENGUAEIXUTA. La plana regada pel canal (o canals) d'Urgell té el contrapunt, a ponent de Balaguer, d'una zona igualment planera però que de moment no s'ha pogut beneficiar de l'aigua de reg amb caràcter extensiu. A grans trets, es tracta de les terres compreses entre el Segre i el curs final de la Noguera Ribagorçana. El seu caràcter secaner queda reflectit en el nom transcrit, que correspon a una de les partides de terra en què es divideix aquell extens domini. Un nom que, per si mateix, ja suggereix un determinat tipus de paisatge. Cal dir, en qualsevol cas, que l'ampliació del regadiu que hi ha prevista a la zona (a través, sobretot, del canal Algerri-Balaguer) permetrà, amb els anys, la transformació progressiva de l'esquema agronòmic actual.

NOGUERA PALLARESA. Els dos afluents principals del Segre, Noguera Pallaresa i Noguera Ribagorçana, tenen dos aspectes toponímics en comú: tots dos són formats sobre el topònim «noguera» (nom que, segons Coromines, prové del llatí NAUCARIA i que significa aproximadament «riu pel qual baixen raïns»),¹⁶ i tots dos reben el nom del respectiu domini històric que travessen: el comtat de Pallars, en el primer cas, i el de Ribagorça en el segon. Val a dir, en el cas de la Noguera Pallaresa, que la seva conca es correspon d'una forma prou aproximada amb allò que havia estat, fins a l'inici del segle XI, la demarcació històrica de Pallars (després dividida, per raons hereditàries, entre un Pallars Sobirà i un Pallars Jussà); així mateix, l'activitat raiera fou especialment intensa en aquest riu, i perdurà fins a la construcció dels embassaments i de les carreteres, a la primeria del segle XX.

NOGUERA RIBAGORÇANA. Riu d'una conca extensa, gairebé equiparable a la de la Noguera Pallaresa, i que travessa les terres de l'antic comtat de Ribagorça; tot i això, a diferència del que succeïa a la conca de la Pallaresa, la de la Ribagorçana només es correspon amb una part de l'antic comtat (la més

16. Coromines: *OnoCat*, V, pàgs. 468-470.